

Szilárdfy Zoltán

A BUDAVÁRI KLARISSZÁK EGY MEDITÁCIÓS OLTÁRKÉPÉNEK IKONOGRÁFIÁJA

Schoen Arnold emlékének
(1887–1973)

Pozsonyból 1714-ben a budai várba költöztek vissza a nagy múltú óbudai klarisszák jogutódai, akik akkor már a legnevezetesebb magyar nemesi családok leszármazottjaiként arisztokratikus kultúrájukkal arra törekedtek, hogy szerzetesi eszményüket Szent Ferenc második rendjében örökölt lelkiségükkel megvalósítsák, esztétikai érzékükkel pedig saját környezetükön kívül mindazokat megörvendeztessék, akik számítnak jó kvalitású kézimunkákra, melyekről már a korábbi századokban is nevezetesesek voltak. A XVII. és XVIII. század barokk-rokokó díszítő kedve számos alkalmat nyújtott tehetségük sikeres kifejtésére.

Klastromuk csinos templomukkal együtt miután 1748-ban fölépült, az Immaculata tiszteletére szenteltetett föl, s ebben az új templomban már állt Jézus Szíve tiszteletére oltár, majd 1756-ban arról értesülünk, hogy a nyolc év alatt mindinkább gazdagon kiképzett szentegyházban az Olajfák hegyén imádkozó Krisztusnak is van már oltárképe.¹

Amikor a II. József 1782-ben feloszlatta a klarisszákat szépséges berendezésük árverés során szerteszét szóródott. Szerencsére az oltárok, képek jelentős része a piliscsabai birtokokon akkortájt épült új plébániatemplomba került.²

Itt maradt fenn az a tematikájában egészen egyedi oltárkép, melyet ikonográfiai különlegessége miatt érdemesnek tartok bemutatni. (1. kép)

Ma már kétséget kizáróan eldönthetetlen, hogy az 1748-ban feljegyzett első három oltárkép egyikével, avagy a később felsoroltak közül az agonizáló Krisztus ábrázolásával lenne azonos, ugyanis ezen a képen mind Jézus Szentséges Szíve, mind pedig az Olajfák hegyén vérrel verítékező Megváltó alakja megtalálható. A többbretű kompozíció kivitelezése minden bizonnyal még a XVII. század végén a főlszabadult Budán elsőként letelepedett festő, Falkoner György Anna Erzsébet (1714–1790) nevű leányának tulajdonítható, aki „... a kép Írásban való Tudományáért vétetődött be ingyen” a szerzetbe, ahol mint Zsófia nővér működött. Az újonnan épült kolostortemplom belső festési munkálataiból részt vállalt, valamint művészi tevékenységének egy másik területén a sok türelmet igénylő pergamen miniatűrök, szentképek festésében is jeleskedett.³

¹ Schoen 1943. 8.

² Pest megye műemlékei I. 1958. 647–648.

³ Szilárdfy 1984. 17.

Az oltárkép ikonográfiáján a klarissza meditativ lelkület tükröződik, ezért értelmezését azokból az egykorú irodalmi forrásokból kíséreljük meg, melyeket maga a festő és a szerzet többi tagja egyaránt ismerhetett.

A főtema a vérről verítékező Krisztus, akit halálfélelmében a vigasztalás angyala ölel át. A Lukács Evangéliumból (22, 43-44.) merített mozzanat formai megoldásában a 18. sz. első felének két bécsi génuszára vezethető vissza: Georg Raphael Donner (1693–1741) és Paul Troger (1698–1762) széles körben kisugárzó művészetére. Donner a pozsonyi Dóm Alamisznás Szent János kápolnája számára készített bronz reliefjén jeleníti meg a teljesen elalélt Üdvözítő alakját, amint átöleli az angyal.⁴ Barátja Troger a Belvedere képtárában lévő olajfestményén hasonló módon vitte vászonra a témát, mely szinte szentimentális drámaisággal hat a szemlélőre. (2. kép)

A középkor látomásirodalma, mely még az ókori apokrifekből táplálkozott, legteljesebb summarátát a Martin Cochen Jézus és Mária életét összegző népkönyvének hazai átköltéséből idézem, amelyet a szintén Szent Klára Szerzetéből való Ujfalusi Judit Makula nélkül való Tükör címen 1712-ben a nagyszombati Jezsuita Akadémia nyomdájában jelentetett meg! Ebben ez olvasható: „Oh Ádám fiai, leányi rémüllyetek meg! Imé a mi Üdvözítünk büneinkért illy nagy szorongatást szenved, imé kilencven hét ezer háromez, s öt véres veríték csöppet verítékezik;” Föltűnő a képen Krisztus vérvörös ruházata, melynek értelmezését ugyan csak a már idézett meditáció érzékelteti; „...az édes JESUS, hogy az ő sz. fejét a földről fel nem emelhette, hanem maga véreben meg-ázva a földön feküdt, és az alsó köntöse annyira megázott, hogy semmi száraz nem volt benne.”⁵ Az oltárkép vörös tónusát csak fokozzák a kép alján a Purgatórium lángjai, benne a szokásos „Tria Anima” helyett öt szenvedő figura látszik, utalván Jézus öt szent sebére. Mintha a XVIII. század egyik legnépszerűbb imádságos könyvének, a Pozsonyban kiadott Jó Illatú Rosáskertnek szavai ihlették volna a művészt „A te rósa Szíznű Szent Véred szálllyon-le, a melly őket élessze nehéz kínokban”, továbbá „...a te drágalátós Szent Véredért mellyet te a Szent Olaj hegyén nagy bőven ki-ontottál, szabadicsd-ki a te meg-hólt hivednek lelkeit, a Purgatóriumnak rettenetes szörnyű tüzének kinnyából; s kiváltképpen azt a lelket a mellyről soha senki meg nem emlékezik;”⁶ A tisztítótűz ábrázolásának kettős aktualitása van. Egyrészt idézi a franciskánus lelkiség Portiuncula-kultuszát: búcsúszerzési jámbor gyakorlatát a szenvedő lelkek javára, másrészt pedig hitvédelmi jelentőségű, ugyanis a döbbenetes látvány erejével cáfolta a hitújítókat, akik tagadták a tisztítótűz létét. A Tridenti Zsinat után ez a téma a középkorban annyira népszerű pokoltornác-ábrázolás örökébe lépett.⁷

⁴ Georg Raphael Donner und Bratislava (1693–1741). Slowakische Nationalgalerie, Bratislava, November 1992 – April 1993. 24.; Das Wiener Barockmuseum (Belvedere). Wien, 1923. 152. kép

⁵ Ujfalusi 1712. 310.

⁶ Jó Illatú Rosáskert, Posonban, 1768. 141, 143.

⁷ Szilárdfy 1984. 48. képmagyarázat. A 4. és 7. képet lásd: Szilárdfy 1995. 163. és 168. kép

Ritkán fordul elő a vérrel veritékezés misztériumának a Purgatóriummal való együtt-ábrázolása. A kassai Kálvária-templom egyik oltárán hatásos, barokk domboorműben tárul elénk a jelenet. (3. kép) Természetesen a monumentális műfajok tematikái inspirálói leggyakrabban a közkézen forgó grafikai lapok, szentképek, imakönyv- illusztrációk voltak. Egy ilyen lap a prágai J. Arnold rézmetszete is. (4. kép)

A Krisztus átölelő angyalt a Makula nélkül való Tükör meg is nevezi, meghozza Mihály arkangyalnak tartja, aki „Alá-jöve... szép iffiu képében és látván az ő Urát, Istenét olly nyomorultul, megrettene rajta, és mondá: Üdvöz légy JESUS, ...oh erős Istenség mond-meg mit jegyez ez véres veríték? ...oh szerelmes Uram JESUS ne szomorkodgyál ...Emlékezzél meg mennyi sok ezer lelkek fognak utánad azon pohárbul innya, és kedvedért életeket le-teszik ...az Angyal azért nagy tisztelettel fele-emeli a földről, és a véres verítéket le-törlötte, de vigasztalta, erősítette és minden tehetségével szolgált neki, az után fel-méne mennyekbe.”⁸ Krisztus jobb vállán látni az angyal kezében a verítéket letörlő kendőt.

Az angyal vigasza a meditáló lelket engesztelésre indítja, s az érzékeltesen leírt olajfákhegyi jelenet után maga az Üdvözítő szólal meg: „Te-is vigasztalhatz, ha akarod és olly kedvessen veszem tüled, mint akkor az Angyaltul vettem;”⁹

A középkor-végi devotio moderna sajátossága az értünk szenvedett Istenembarrel való compassió, a teljesen együttérző szolidaritás vállalása. Az engesztelés jámbor gyakorlata, amely különösen a Jézus Szíve tiszteletben öltött formát, teológiaiilag csupán a halálfélelemben vigasztalást nyert Krisztus misztériumában értelmezhető. Ugyanis a megdicsőült Üdvözítő mennyei boldogságához semmiféle engesztelő gyakorlattal hozzátenni nem lehet. Kínszenvedése során istensége szerint Ő előre látta a világ végzetéig az emberiség minden gonoszságát, melyet ártatlan Bárányként magára vállalva végtelen szomorúság, lelki gyötrellem borult rá olyannyira, hogy veríték és izzadság helyett a szenvedés vért sajtolta ki belőle. De ezt követően az égi vigasz üdítő kelyhéből ízlelte a történelem végéig mind azt az odaadó együttérző szeretetet, melyet követőinek engesztelő szíve nyújt majd neki. Így tehát minden emberi engesztelés és jóvátétel kizárólag csak nagycsütörtök éjszakájának illatos légkörében, ezüstös fényében értelmezhető, amennyiben az engesztelő szeretet megnyilvánulásai évezredek átívelve visszahatnak az olajfákhegyi eseményre, beváltva, realizálva azt a vigaszt, mely végül is Jézust hősiiesen fölbátorította az önként vállalt megváltó halálra.

Ebben az összefüggésben került a kompozíció koronázó motívumaként az angyalok koszorújától övezett, trónra emelt, Szentséges Szív ábrázolása, mely a szokatlan ikonográfiai környezetben az elmélyült teológiai eszme-futtatást hatásos hitelességgel szemlélteti. A már idézett meditációs könyvben még ez is olvasható: „Miként volt tehát a Jézus Szíve, midőn az Olajfák hegyén az egész világ vétkei eleibe állottak? bizonyára, ha az Istenség azon szent szívet meg nem tartotta volna, meg kellett volna neki szakadni... az véres veríték, és el-holt ábrázatod kijelentik mit szenvedsz szivedben.”¹⁰

⁸ Ujfalusi 1712. 311.

⁹ Ujfalusi 1712. 312.

¹⁰ Ujfalusi 1712. 292, 311.

A festmény homlokterében Jézus Szívének a pozsonyi orsolyitáknál tisztelt kegyképét ismertem fel, mely valójában egy festett fadombormű, amit Sigray Borbála nemes úrhölgy hálából ajándékozott még 1710-ben a nővéreknek.¹¹ Tulajdonképpen az egykori Koronázó Város Szent Szív kultuszának ez a kegytárgy volt a „gyűjtőpontja”, számos rézmetszet is készült róla. (5. kép) Nyilván a Pozsonyból Budára költözött klarissza apácák Jézus Szíve áhítatát a pozsonyi emlékek határozták meg, amikor az ottani orsolyák körében megalakult társulat után harminc évvel, 1742. december 21-én Budán a várbeli klarisszák is megalapították kolostorukban az Üdvözítő Szíve Testvérületét.

Figyelemre méltó, hogy társulati könyvük címlapját a Szentséges Szív képével éppen Falkoner Zsófia nővér aquarelle díszíti, ami szintén bironyítja, hogy ezt is ő festette.¹²

Az a vörös lángtenger, mely félkörben övezi az angyalok által fölmagasztalt irgalmas Szívet, mintegy kioltani hivatott a kép alján látható gyötrelmek tüzeit.

A Getszemáni kert zöld pázsitán mintha a szent verítékek nyomait is láthatnánk, amit már a keresztény ókortól kezdve a heliotrop, vagyis a vérjaspis kőben véltek felfedezni, ezért készítették ékszereket belőle, melyek apotropeikus jellegét Krisztus drága vére motiválta.

Kiss István kecskeméti ferences barát, aki 1766-ban a Szegeden is hírnevet szerzett Telek Józseffel együtt elzarándokolt a Szentföldre, Jeruzsálemi utazásában arról is beszámol: „...hogyan azon a helyen (ahol) a Kristus Jézus szenvedése előtt vérrel verítékezett és a kősziklás kemény földet vérével bőven megásztatta, egy gyönyörű magas fa nevelkedett, melynek minden levelén deákul ezek a szók láttak és olvastak: O Mors! Quam amara est memoria tua – Ó halál! melly keserves a te emlékezeted.”¹³

A Makula nélkül való Tükör szerzője még arról is tud, hogy Jézus „...olly szorogatásban vólt, hogy a kemény kő-sziklát szánakozásra indította, mert alatta mint a viasz meg lágyult, és az ő helyét magarányomván azzal ki-mutatatta; a kit az után a kő sziklából ki-vágtak, és a Templomban a Szűz Mária koporsójához tették.”¹⁴

Mária sírja a közelben található, amint Pécsváradi Gábor obszerváns ferences 1517-ben jeruzsálemi zarándoklatáról szóló Itineráriumban olvasható: „Ott, ahol az Úr háromszor könyörgött az Atyához, és kérte, hogyha lehet vegye el tőle a szenvedés helyhét, van egy tágas barlang Szent Joakim és Anna kertjében, azért járt oda az Úr hűségesen imádkozni, mivel az nagyapjának és nagyanyjának kertje volt. Továbbá arról a hagyományról is értesít, mely szerint: „Maga a Boldogságos Szűz Mária is fia halála után gyakran kereste föl a hegyet; mind a mai napig mutogatják a helyet a hegy oldalán, ahol elfáradt, és megpihent. Itt is volt egy kápolna, de később lerombolták.”¹⁵

¹¹ Tóth 1898. 47.; A Magyar Nemzeti Galéria állandó barokk kiállításán a pozsonyi kegykép vászonra festett másolata látható.

¹² OSzK Fol. Lat. 3650/II. Némethy 1881. 269.; Schwartz 1994. 59. A címlap fénymásolatát Schwartz Katalinnak köszönöm.

¹³ Kiss 1958. 171-172.

¹⁴ Ujfalusi 1712. 310-311.

¹⁵ Pécsváradi 1983. 105, 116-117.

A felsorolt adatok fényénél értelmezhető az oltárképen a Krisztussal szemben térdelő fájdalmas Szűzanya alakja. A keresztény ikonográfiában jóformán ismeretlen együttes művészi megjelenítése egy olyan misztikus mélységű szemlélődést jelenít meg, melyről csupán némi rész-előképek tájékoztatnak. Gyűjteményemben megvan mindkét változat, Gottfried Bernhard Göz kitűnő ausburgi grafikusművész metszete, akinél a téma először tűnik föl, s az ő nyomán Joseph Kollanetz által készített rézmetszetű képe is: a Purgatóriumban szenvedő lelkekért esedező Szűz Mária, amint a Szentháromság előtt térdel, Szent Fia szívsebéből pedig vérsugár enyhíti a szegény lelkek kínjait. (6–7. kép) Az ilyen ábrázolások segíthették Falkoner nővért az egyedi kompozíció szerkesztésében.

Létezik ugyan az olajfákhegyi Krisztussal együtt ábrázolt Szűzanya kompozíciója a salzburgi bencések reprezentatív Mária-kongreciós termében, ahol a rózsafüzér tizenöt titkát bemutató olajfestmények közül a fájdalmas olvasó első misztériuma is látható. Az utrechti származású Adriaen Bloemaert-ot (1609 után – 1666) nyilván a Rózsafüzér magánáhítata bátorította az apokrif mozzanat művészi megjelenítésére.¹⁶ (8. kép) Érdekes módon a Getszemáni kert jelenete a háttérteret képezi, míg a kép domináns szereplői: az elalélt Szent Szűz, akit Krisztushoz hasonlóan angyalok vigasztalnak. Nem gondolnám, hogy az 1637 körül készült manierista remekművet Falkoner Zsófia ismerte volna, de annyi bizonyos, hogy mindkét alkotás irodalmi forrása közös. Ugyanis a Makula nélkül való Tükör – hetvenegyedik fejezetének címe: Mikén Nagy Csütörtökön estve a Szűz MARIA Bethániában nagy keserűséget érzett szívében. Majd így folytatódik „Mikoron Kristus Urunk ilyen szorongatásokban vólt kezdé a Szűz MARIA szívében nagy szorongatásokat érezni, ...és bé-mene a kamrába a hol imádkozni szokott vala, és le-térdepelvén kezeit, szemeit az égre emelé, és ...mondá: ...Szent Atyám küld hozzám Gábiel Archangyalt, a ki nékem meg-mondgya hol van, és mit csinál az én édes Fiam? ...Mondá Gábiel Angyal: oh én tisztelendő aszszonyom! Imé most a kertben ...olly szörnyen vérrel verítékezik, hogy még a földet is meg-nem ásztatta...”¹⁷ Telek József predikációjában drámai színekkel érzékelteti az aggódó Mária szorongásait: „Sír vala a bánatos Anya vigasztalhatatlan könyhullatásokkal: sőt nem hegyeket, hanem záros komrákot keresvén bé-tölti vala azokanak vissza-hangzó öbleit, kesergő siránkozásaival, mondván: ...Ah! Ah! Édes Fiam! Miért eresztettelek-el, az olajfák hegyére, szemeim világát, életem vigasztalását?

...O melly hoszszu! o melly keserves éjjel vólt ez, a bánatok tengerébe el-merült Szűz Anyának!”¹⁸

Szűz Mária kapcsolatát az Olajfák hegyén történetekkel napjainkig a középkori eredetű archaikus imádságok íratlan, népi emlékezete őrizte meg Erdélyi Zsuzsanna bukovinai illetve moldvai adatközlőktől való lejegyzése szerint:

¹⁶ Barokk Művészet Közép-Európában. Utak és találkozások. Budapesti Történeti Múzeum, 1993. június 11–október 10. Kiállítási katalógus, 25, 4. kép

¹⁷ Ujfalusi 1712. 312–313.

¹⁸ Telek 1772. 208, 215.

„Hol imádkozik a mi Urunk Jézus Jézus Krisztus?
Szent szerelmes kertyibe,
Szent szerelmes székibe,
Térgyig vérbe,
Könyökig könnyübe,
Szent teste kékülve,
Szent lelke örülve,”

„Mi urunk, ki ott imádkozik
az arany kertyibe,
siralmasz székibe,
arany könyvekkel a kezibe.
Odaméne Mária,
az új áldott szent anyja.
O áldott szent fiam,
mit sirsz, mit keseregsz?
Áldott szent anyám,
hodne sirjak, keszeregjek.
Jönnek a pogány zsidók,
Kezeimet megkötözik,
élesz csapokkal csapkodnak,
pogány nyálakval töpdösnek,”¹⁹

A budai klarisszák meditációs oltárképének páratlan ikonográfiája egészen sajátos színvilágával a barokk lelkeség szemlélődésének abba az áttetszően ragyogó szférába emel, ahol a látomás az elmélkedő minden képességére hatást gyakorolva már nemcsak oktat, hanem gyönyörködtet és éltet, olyan apró mozzanatokkal is, mint Jézus, az Angyal és Szűz Mária keze gesztusának sokatmondó összjátéka, közöttük a fájdalom és vigasztalás kelyhével, amely egyben Krisztus eucharisztikus áldozatára utal az élők és holtak vigaszára és üdvére.

Irodalom

ERDÉLYI Zsuzsanna

1976 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Budapest.

KISS István

1958 Jeruzsálemi utazás. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pásztor Lajos.
Róma.

NÉMETHY Lajos

1881 Adatok a festés történetéhez Budapesten a 17. és 18. században. Archeológiai Értesítő

Pest megye műemlékei I. Budapest. 1958.

¹⁹ Erdélyi 1976. 477, 503.

PÉCSVÁRADI Gábor

1983 Jeruzsálemi utazás. Budapest.

SCHOEN Arnold

1943 Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára. Budapest.

SCHWARTZ Katalin

1994 A klarissza apácák könyvtárkultúrája a XVIII. században. Szeged.

(SIGRAY Erzsébet)

1768 Jó Illatú Rosáskert. Posenban.

SZILÁRDFY Zoltán

1984 Barokk szentképek Magyarországon. Corvina, Budapest.

1995 A magánáhitat szentképei I. Devotio Hungarorum 2. Szeged.

TELEK József

1772 Coronae Marianae. Tom. II. Az-az a Boldogságos Szűz Mária Tizenkét Tsillagú Koronájának... Vátzon.

TÓTH Mike

1898 Jézus Szent Szívának tisztelete Magyarországon hajdan és most. Budapest.

UJFALUSI Judith

1712 Makula nélkül való Tükör. Nagyszombatban.

Zoltán Szilárdfy

Iconography of a Meditation Altar-Picture of the Clare Nuns in Buda Castle

During the Turkish invasion the Clares of *Óbuda* escaped to their fellow nunnery in *Pozsony*, where they could get through the years of war. Then their legal successors, the descendants of some Hungarian noble families returned in 1714 and settled in Buda castle. Their cloister and church had been built by 1748. In the richly decorated rococo church the contemplative Clares were surrounded by characteristic objects. One of them was a particular delineation of different themes which was made by Anna Erzsébet Falkoner, Sister Zsófia (1714–1790), the artistically talented daughter of a local painter, from a Scottish origin family. The altarpiece can be seen in the parish church of *Piliscsaba* as the Clares was dispersed in 1782. Its subject illumines the theological significance of appeasement as an ascetic practice in an impressive artistic style projecting a vision for the mediative believers, among whom there were the members of the Confraternity of the Saviour's Heart founded in *Buda* castle in the nunnery. In the centre of the composition there is the figure of bleeding Christ on the Mount of Olives with the consoling angel, next to him Virgin Mary kneeling. At the top of the picture the Sacred Heart of Jesus is praised by angels as the centre of appeasement. At the bottom the suffering souls of purgatory can be seen. The author tried to interpret the subject on the basis of contemporary religious literature illustrated by iconographic analogies represented by example pictures of the paper.

1. KÉP: FALKONER ANNA ERZSÉBET ZSÓFIA: AZ ENGESZTELÉS OLTÁRKÉPE,
1748. (?) OLAJFESTMÉNY VÁSZNON, PLÉBÁNIA-TEMPLOM, PILISCSABA

2. KÉP: PAUL TROGER: KRISZTUS AZ OLAJFÁK HEGYÉN,
1750. K. ÖSTERREICHISCHE-GALERIE BELVEDERE, WIEN

3. KÉP: A KASSAI KÁLVÁRIA OLAJFÁKHEGYI OLTÁRA,
18. SZ. KÖZEPE

4. KÉP: POZSONYI RÉZMETSZŐ: AZ ORSOLYITÁK JÉZUS SZÍVE KEGYKÉPE, 1740.
K. RÉZMETSZET, BÁLINT SÁNDOR GYŰJTEMÉNYÉBEN, MÓRA FERENC
MŰZEUM, SZEGED

5. KÉP: J. ARNOLD: A VÉRREL VERÍTÉKEZŐ KRISZTUS A PURGATÓRIUMMAL.
1750. K. RÉZMETSZET, A SZERZŐ GYŰJTEMÉNYÉBEN.

Memoria fidelium defunctorum purgantium.
Gedächtnis der armen Seelen in dem Feegfeuer.

dona mihi populum meum pro quo obsecro. Esther. c. 7. v. 3.
Schenke mir mein Volk, um welches ich anhalte.

C. Perini. sc. Cæs. M.

G. B. Göz inv. et exc. A. V.

6. KÉP: GOTTFRIED BERNHARD GÖZ: A SZŰZ MÁRIA KÖZBENJÁRÁSA A PURGATÓRIUMBAN SZENVEDŐ LELKEKÉRT. 1765.

7. KÉP: JOSEPH KOLLANETZ: A SZŰZANYA ESEDEZÉSE A SZENVEDŐ LELKÉÉRT.
1770. K. RÉZMETSZET, A SZERZŐ GYŰJTEMÉNYÉBEN.

8. KÉP: ADRIAEN BLOEMAERT: A FÁJDALMAS RÓZSAFÜZÉR ELSŐ TITK
1637. OLAJ FESTMÉNY VÁSZNON, AULA ACADEMICA, BENEDIKTINERSTIFT, SALZBURG.

A FÉNYKÉPFELVÉTELEKET JUHÁSZ ISTVÁN (2, 4, 6, 7, 8); PÉK JÓZSEF (3); GYERKÓ TIBOR (5); SZEPSI SZÚCS LEVENTE (1) KÉSZÍTETTÉK